

เมืองโบราณชัยภูมิ : แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม
Ancient City Chaiya Phum : Historical learning resources
religion and culture

พระมหาวิฑูรย์ สิริเมธี

PhramahaWitoon Sittimetee

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยวิทยาเขตชัยภูมิ

Buddhiht Research Institue Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Chaiyaphum Buddhist College

tawanyenp2@outlook.com

Received: 18 March 2024; Revised: 28 April 2024; Accepted: 30 April 2024

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาสำรวจแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม จังหวัดชัยภูมิในยุคทวารวดีและยุคขอม 2) เพื่อพัฒนาและส่งเสริมการอนุรักษ์แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม จังหวัดชัยภูมิในยุคทวารวดี และยุคขอม 3) เพื่อเชื่อมโยงแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม ยุคทวารวดี ยุคขอม จนถึงยุคปัจจุบันในจังหวัดชัยภูมิ โดยเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ

ผลการวิจัยพบว่า:

1) แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม จังหวัดชัยภูมิยุคทวารวดีและยุคขอม จำนวน 10 แห่ง ดังนี้ 1) พระใหญ่ทวารวดี 2) พระธาตุหนองสามหมื่น 3) พระพุทธรูปศิลาแกะสลักบนหน้าผาภูพระ 4) โบสถ์สามัคคีทวารวดี วัดศรีชุมคงคาวนาราม บ้านกุดโง้ง 5) เมืองโบราณหามหอก 6) ปราสาทภูแดง 7) ปราสาทบ้านแท่น 8) ปราสาทปรางค์กู๋ 9) ปราสาทดอนกู๋ 10) พระธาตุกุดจอก 2) การพัฒนาและส่งเสริมการอนุรักษ์แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม จังหวัดชัยภูมิในยุคทวารวดี และยุคขอม พบว่า เป็นการจัดการแหล่งเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพที่มีอยู่อย่างหลากหลายขึ้นอยู่กับการบริหารจัดการของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง หรือหน่วยงานของรัฐที่มีส่วนรับผิดชอบเลือกนำมาใช้ให้เกิดความเหมาะสมกับแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ศาสนาและวัฒนธรรมยุคทวารวดีและยุคขอม โดยใช้วงจรคุณภาพของเดมมิงซึ่งเป็นรูปแบบที่มีความเหมาะสมเพราะเป็นกระบวนการจัดการที่ดำเนินการอย่างต่อเนื่อง 3) การเชื่อมโยงแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม ยุคทวารวดี ยุคขอม จนถึงยุคปัจจุบันในจังหวัดชัยภูมิ แบ่งการเชื่อมโยงออกเป็น 3 ด้านได้แก่ 1) ด้านประวัติศาสตร์ 2) ด้านศาสนาและ 3) ด้านวัฒนธรรม

คำสำคัญ: เมืองโบราณ, แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์, การอนุรักษ์

Abstract

The objectives of this research are 1) to study and explore historical learning sources; Religion and culture Chaiyaphum Province in the Dvaravati and Khmer eras. 2) To develop and promote the conservation of historical learning resources. Religion and culture Chaiyaphum Province in the Dvaravati period and the Khmer period 3) to connect historical learning sources Religion and culture from the Dvaravati period, the Khmer period to the present day in Chaiyaphum province. It is a qualitative research.

The following findings:

1) Historical learning resources Religion and culture Chaiyaphum Province, Dvaravati period and Khmer era, 10 places as follows: 1) Big Buddha Dvaravati 2) Phra That Nong Sam Muen 3) Stone Buddha image carved on the cliff of Phu Phra. 4) Sema leaf from the Dvaravati period Wat Sripatum Khong Khawanaram, Ban Kut Ngong 5) Muang Boran Carrying the Spear 6) Prasat Ku Daeng 7) Prang Ku Ban Thaen 8) Prasat Prang Ku 9) Prang Don Ku 10) Phra That Kut Chok 2) Developing and promoting the conservation of historical learning resources Religion and culture Chaiyaphum Province in the Dvaravati and Khmer eras was found to be an efficient management of learning resources that were available in a variety of ways, depending on the management of those involved. or government agencies that are responsible for selecting and using them to be appropriate for the historical, religious and cultural learning resources of the Dvaravati and Khmer periods. Using Deming's Quality Cycle This is an appropriate format because it is a continuous management process. 3) Linking historical learning resources Religion and culture from the Dvaravati period, the Khmer period to the present day in Chaiyaphum province. Divide the connection into 3 aspects: 1) history, 2) religion, and 3) culture.

Keywords: ancient city, historical learning resources, conservation

บทนำ

ในประเทศไทยและภาคอีสานได้มีการค้นพบวัตถุโบราณได้แก่พระพิมพ์และพระพุทธรูปต่างๆทำให้สันนิษฐานได้ว่า พุทธศาสนาน่าจะเข้ามาในประเทศไทยราวพุทธศตวรรษที่ 8 การค้นพบตัวอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤตของชาวอินเดีย พุทธศตวรรษที่ 11 อ่านว่า “ทวารวดี ศวรปุณยะ” บนเหรียญเงินในภาคกลาง นับเป็นการเข้าสู่ “สมัยประวัติศาสตร์” (สมัยมีอักษร) ทั้งยังมีการพบสินค้าจารึกอีกจำนวนมากวัฒนธรรมของชาวท้องถิ่นที่พูดจากภาษามอญนับถือพุทธศาสนาเถรวาทได้เจริญรุ่งเรืองในภาคกลางและในภาคอีสานมีลักษณะเป็นนครรัฐย่อยๆเรียกว่า “ทวารวดี” ซึ่งค่อยๆถูกกลืนเมื่อตกอยู่ภายใต้การปกครองของราชอาณาจักรกัมพูชาจนสูญไปในราวพุทธศตวรรษที่ 16 (ธาดา สุทธิธรรม, 2562) สำหรับประวัติศาสตร์อารยธรรมเขมร แบ่งออกเป็นได้ 2 ช่วงสมัยคือสมัยอาณาจักรฟูนัน (พุทธศตวรรษที่ 6-11) และสมัยอาณาจักรกัมพูชาโดยในสมัยอาณาจักรกัมพูชาเป็นสมัยที่มีการเผยแผ่อารยธรรมเข้ามายังภาคอีสานซึ่งยังแบ่งออกได้อีกเป็น 2 ช่วงย่อยคือสมัยอาณาจักรเจนละ (เงินละในภาษาจีน หรือสมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร)(พุทธศตวรรษที่ 11-14) และสมัยเมืองนครพุทธศตวรรษที่ 14-19 สถาปัตยกรรมเขมรกระจายอยู่ในหลายภาคของประเทศไทย

แต่มีความหนาแน่นอยู่ในพื้นที่ภาคอีสานชาวเขมรได้สร้างสรรค์สถาปัตยกรรมจนเป็นเอกลักษณ์ของตนเองได้อย่างงดงามตามกาลเวลาจากพื้นฐานสถาปัตยกรรมอินเดียใต้ ตามการนับถือศาสนาฮินดูเพื่อเผยแผ่เข้ามาโดยเป็นศาสนาประจำราชอาณาจักรกัมพูชาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-17 และในพุทธศตวรรษที่ 18-19 เป็นพุทธศาสนาแบบมหายานแต่ในรูปแบบการก่อสร้างศาสนสถาน ยังคงยึดถือการก่อสร้างประสาทดั้งเดิมแต่เพียงนำเอาอาคารมาใช้ในการประดิษฐานพระพุทธรูปในสมัยจักรสมัยอาณาจักรกัมพูชา ได้มีการเรียกรูปแบบศิลปะตามชื่อเมืองหรือลักษณะการแกะสลักตกแต่งประสาทสำคัญ (กรมศิลปากร, 2529) ซึ่งสอดคล้องกับการครองราชย์ของกษัตริย์ด้วยรูปแบบสถาปัตยกรรมเขมรในประเทศไทยระยะแรกน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากเมืองพระนครหลวงแต่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 มีลักษณะของตนเอง จนเชื่อกันว่าปราสาทหินพิมายในประเทศไทยอาจเป็นต้นแบบสถาปัตยกรรมสถาปัตยกรรมสมัยนครวัดในประเทศกัมพูชา (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2522) มรดกสำคัญที่สุดของอาณาจักรขอมคือนครวัดและนครธมซึ่งเคยเป็นนครหลวงเมื่อครั้งอาณาจักรแห่งนี้มีความเจริญรุ่งเรืองสูงสุดและยังมีลัทธิความเชื่อต่างๆอย่างหลากหลายศาสนาหลักของอาณาจักรนี้ได้แก่ศาสนาฮินดูพุทธศาสนาและพุทธศาสนาเถรวาทซึ่งได้รับจากศรีลังกาเมื่อศตวรรษที่ 13 (กิตติ โล่ห์เพชรรัตน์, 2565)

จังหวัดชัยภูมิ เป็นจังหวัดหนึ่งที่มีทรัพยากรธรรมชาติป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์ มีอุทยานแห่งชาติป่าหินงาม เทพสถิตที่มีทุ่งดอกกระเจียวดอกสีชมพูงดงาม มีแหล่งน้ำตกที่มีน้ำไหลตลอดปี โดยเฉพาะในฤดูฝนจะสวยงามเป็นพิเศษ ด้านบนเป็นธารน้ำไหลผ่านลานหินสองฝั่งธารร่มรื่นด้วยต้นไม้ใหญ่ เหมาะที่จะนั่งพักผ่อนชมธรรมชาติและเล่นน้ำ ด้านบนน้ำตกมีสภาพเป็นลานหินกว้าง ไหลไปตามลำน้ำ มาตามลานหิน ซึ่งในแต่ละปีจะมีนักท่องเที่ยวมาเที่ยวเป็นจำนวนมาก แต่ชัยภูมิไม่ได้มีเพียงทรัพยากรธรรมชาติป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์ อุทยานแห่งชาติทุ่งดอกไม้อ็คือดอกกระเจียวที่สวยงามและแหล่งน้ำตกเท่านั้น ยังมีโบราณสถาน โบราณวัตถุที่สำคัญกระจายตามพื้นที่ของตำบลและอำเภอโดยรอบ ในจังหวัดชัยภูมิ อาทิเช่น ปราสาทภู ที่ยังมีสภาพสมบูรณ์ที่สุดแห่งหนึ่งในจังหวัดชัยภูมิ และเป็นที่เคารพของคนในจังหวัดชัยภูมิอีกด้วย เป็นสถาปัตยกรรมที่ได้รับอิทธิพลจากขอม คำว่าปราสาทภูนั้น เป็นชื่อเรียกของกลุ่มอาคารที่มีแผนผังและลักษณะแบบเดียวกันกับอาคารที่ เชื่อกันว่าเป็น อโรคยาศาลา (โรงพยาบาล) ที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 18 ในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นอกจากนี้มีโบราณสถาน โบราณวัตถุที่สืบทอดมาจากสมัยขอมแล้ว จังหวัดชัยภูมียังมีโบราณสถานโบราณวัตถุที่มีร่องรอย อารยธรรมมาจากสมัยทวารวดี ซึ่งปรากฏใบเสมาโบราณ ซึ่งเสมานั้นนับเป็นหลักเขตหรือสิทธิ์ เป็นเขตกำหนดเป็นที่ร่วมกระทำสังฆกรรมของพระสงฆ์ มีอยู่ในวัด เช่น ใบเสมาที่ใช้ปักล้อมพระอุโบสถกำหนดเป็นเขตที่พระสงฆ์ทำสังฆกรรม ใบเสมาที่ปรากฏมักจะทำจากหิน หรือที่เรียกว่าหินศิลาหรือหินทราย ใบเสมาหินเป็นโบราณวัตถุสำคัญอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าดินแดนภาคอีสานนำเอาพระพุทธศาสนาจากอินเดียเข้ามายังอาเซียนอาเซียน โดยเฉพาะภาคอีสาน จนเป็นเหตุให้มีพิธีกรรม แนวคิด ความเชื่อ ขนบธรรมเนียม วัฒนธรรมและประเพณีที่เป็นของตนเอง รูปแบบของประติกรรมที่ปรากฏอยู่ใบเสมามีหลากหลาย รูปแบบซึ่งแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปะประติกรรม บางหลักเป็นภาพพุทธประวัติ บางหลักเป็นภาพชาดก บางหลักเป็นการจารึกด้วยอักษรปัลลวะอันบอกพระนามของผู้สร้าง บางหลักจารึกด้วยอักษรขอมโบราณ บางหลักเป็นรูปกสิกรรมที่ฐานมีรูปพระพุทธรูปปางต่างๆ ใบเสมาในภาคอีสานที่เคยพบเห็นมีเป็นจำนวนมากไม่น้อยกว่า 1,200 ใบ (สุทธิ เหล่าฤทธิและคณะ, 2545 : 50) แหล่งความรู้ทุกสิ่งทุกอย่างที่มีอยู่ในชุมชน เป็นสิ่งที่มีคุณค่าทางการศึกษาที่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการเรียนการสอนได้ (เอกวิทย์ ณ ถลาง, 2544) เช่น พิพิธภัณฑ์ โรงมหรสพ ห้องสมุด สวนสาธารณะ เป็นต้น

จังหวัดชัยภูมิ ยังมีชุมชนโบราณ อยู่หลายชุมชนชุมชนที่สำคัญ ได้แก่ ชุมชนกุดโง้ง พบใบเสมาจำนวนไม่น้อยกว่า 50 ชิ้น ปักอยู่รอบอุโบสถของวัด ยังมีลวดลายชัดเจนและมีความงดงามมาก เป็นศิลปะทวารวดีที่มี

อายุอยู่ในราว 2,000-1,500 ปี ลักษณะชุมชนวัฒนธรรมทวารวดี พบว่ามักจะมีคูน้ำคันดินล้อมรอบ เช่น แหล่งโบราณคดี เมืองโบราณหามหมอก ตั้งอยู่ที่บ้านหนองไข่นุ่น ตำบลลุ่มน้ำชี อำเภอบ้านเขว้า เป็นเมืองโบราณขนาดใหญ่ มีคูน้ำ คันดินล้อมรอบสองชั้น มีหลักฐานเป็นรูปวงรี เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 1.5 กิโลเมตร มีห้วยซึ่งเป็นสาขาแม่น้ำชีโอบเมืองไว้ สันนิษฐานว่ามีการตั้งชุมชนในเมืองแห่งนี้ อยู่สองระยะคือ ระยะแรก สมัยทวารวดี มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 16 ระยะที่สองในสมัยขอมเรืองอำนาจ เมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 - 18 ชุมชนแห่งนี้ น่าจะมีโครงสร้างทางสังคมที่ค่อนข้างซับซ้อนจากการสืบค้นเบื้องต้น พบคูเมือง และมีโบราณวัตถุเนื่องในพุทธศาสนา เช่น ใบเสมา พระพุทธรูป พระพิมพ์ เป็นต้น (สุทธิ เหล่าฤทธิ์, 2545) อยู่กระจัดกระจายในหลายพื้นที่ โบราณสถาน พุทธศิลป์บางอย่าง เริ่มสูญหายและถูกทำลายด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ ขาดคนดูแลรักษา ซึ่งแม้ว่าจะมีหน่วยงานภาครัฐได้ลงพื้นที่ทำการศึกษาและอนุรักษ์แล้วก็ตาม ทีมงานเห็นว่าพุทธศิลป์อันทรงคุณค่าเหล่านี้ควรจะต้องได้รับอนุรักษ์และรวบรวมเป็นชุดองค์ความรู้เพื่อการเผยแพร่และการเรียนรู้ตลอดชีวิต

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาและสำรวจแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม จังหวัดชัยภูมิในยุคทวารวดี และยุคขอม
2. เพื่อพัฒนาและส่งเสริมการอนุรักษ์แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม จังหวัดชัยภูมิในยุคทวารวดี และยุคขอม
3. เพื่อเชื่อมโยงแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม ยุคทวารวดี ยุคขอม จนถึงยุคปัจจุบันในจังหวัดชัยภูมิ

วิธีดำเนินการวิจัย

เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ประกอบไปด้วยการศึกษาข้อมูลเชิงเอกสาร (Documentary Research) และการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) กับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informant) และผู้ทรงคุณวุฒิ ใช้วิธีการสุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง (Purposive sampling)

1. ประชากรและผู้ให้ข้อมูลสำคัญ กลุ่มเป้าหมาย/ผู้ให้ข้อมูลสำคัญที่ใช้ในการวิจัยจำนวน 22 รูป/คน
2. เครื่องมือที่ใช้ในการรวบรวมข้อมูลครั้งนี้ คณะผู้วิจัยได้ใช้เครื่องมือในการดำเนินการวิจัย โดยจำแนกตามโครงการย่อย ดังนี้
 - 1) แบบสำรวจแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม ยุคทวารวดีและยุคขอมในจังหวัดชัยภูมิ
 - 2) แบบสัมภาษณ์เพื่อการวิจัยเรื่องการเชื่อมโยงแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม ยุคทวารวดีและยุคขอมในจังหวัดชัยภูมิตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน
 - 3) แบบสอบถามเพื่อการวิจัยเรื่องการพัฒนาและส่งเสริมการอนุรักษ์แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม ยุคทวารวดีและยุคในจังหวัดชัยภูมิ
 - 4) การประชุมชมกลุ่มย่อย (Focus Group) เพื่อที่จะได้ทราบถึงประวัติความเป็นมาและข้อมูลทั่วไปของแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม ยุคทวารวดีและยุคขอมในจังหวัดชัยภูมิ

3. การเก็บรวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารแบบสามเส้า (Triangulation) คือ

1) ข้อมูลจากแหล่งข้อมูลภาครัฐ เช่น สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดชัยภูมิ สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดชัยภูมิ สำนักงานการท่องเที่ยวจังหวัดชัยภูมิ

2) ข้อมูลจากการศึกษาภาคสนาม

3) ข้อมูลจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และดำเนินการสำรวจ สอบถาม สัมภาษณ์ และดำเนินการสนทนากลุ่มในเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับการสำรวจแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรมและวิเคราะห์หาแนวทางการพัฒนาและอนุรักษ์แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม ยุคทวารวดีและยุคขอมในจังหวัดชัยภูมิ

4. การวิเคราะห์ข้อมูล ใช้วิธีการวิเคราะห์เชิงเนื้อหา (Content Analysis) โดยการตีความข้อสรุปจากข้อมูลจากเอกสารที่เกี่ยวข้องและข้อมูลที่ได้จากแบบสัมภาษณ์ ตามกรอบแนวคิดในการวิจัยตรวจสอบความสมบูรณ์ของข้อมูลนั้นว่าสามารถตอบคำถามตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยได้ครบถ้วนนำเสนอผลการวิเคราะห์ในรูปแบบการบรรยาย

ผลการวิจัย

1. แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม จังหวัดชัยภูมิในยุคทวารวดีและยุคขอม

1. แหล่งโบราณคดี เมืองโบราณบ้านคอนสวรรค์ ในเชิงประวัติศาสตร์เป็นชุมชนโบราณ มีคูน้ำ คันดินล้อมรอบ พบใบเสมา และพระพุทธรูปตามเนินดิน รอบหมู่บ้านและวัดต่าง ๆ ในเขตหมู่บ้าน พระพุทธรูปองค์หนึ่งที่พบ เป็นพระพุทธรูปประทับยืน ยังแกะสลักไม่เสร็จ ครองจีวรห่มคลุมเป็นลักษณะศิลปะทวารวดี ใบเสมาส่วนใหญ่เป็นแบบหินเรียบ ส่วนที่เป็นแบบแท่งหินมีการแกะสลักภาพบุคคล ที่แสดงเรื่องราวจากชาดกในพระพุทธศาสนา ได้แก่ มหาเวสสันดรชาดก สุวรรณสามชาดก ภูริทัตชาดก เตมียชาดก มโหสถชาดก มาตุโปสกชาดก สันนิษฐานว่า มีอายุอยู่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 14 – 16

2. เมืองโบราณบ้านแก้ง อำเภอกุฉิหว จังหวัดชัยภูมิ เป็นพระธาตุที่มีลักษณะสวยงาม และสมบูรณ์ที่สุดองค์หนึ่ง ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสร้างขึ้นเมื่อใดแต่จากลักษณะทางด้านสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมที่ปรากฏ เกิดจากการผสมผสานกันระหว่างศิลปะล้านนา ล้านช้าง และอยุธยา สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 21-22 ในสมัยพระไชยเชษฐาธิราชแห่งราชอาณาจักรลาว เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า พระธาตุหนองสามหมื่น มีลักษณะเป็นเจดีย์ย่อมุมไม้สิบสอง ตั้งอยู่บนฐานเขียงรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีความสูงประมาณ 45 เมตร มีบันไดทางขึ้นทั้งสี่ด้าน ฐานเขียงเป็นฐานบัวคว่ำบัวหงายรองรับองค์พระธาตุ ซึ่งมีซุ้มทั้งสี่ทิศ ประดิษฐานพระพุทธรูปปางรำพึง และปางลีลา ภายในองค์พระธาตุบรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า

3. พระพุทธรูปศิลาแกะสลักบนหน้าผาภูพระ อำเภอมือง จังหวัดชัยภูมิ เป็นที่รู้จักว่า ภูพระ เป็นส่วนหนึ่งของภูแล่นคา สูงจากระดับน้ำทะเล 210 เมตร ลักษณะทั่วไปเป็นแท่งผาหิน ลานหินขนาดใหญ่ที่ผนังหินภูพระจำหลักพระพุทธรูปหลายองค์ รวมทั้งหมด 9 องค์ มีองค์หนึ่งที่มีขนาดใหญ่มาก ชาวบ้านเรียก "พระเจ้าองค์ตื้อ" ประทับนั่งขัดสมาธิ หน้าตักกว้าง 5 ฟุต สูง 7 ฟุต พระหัตถ์ขวาวางอยู่ที่พระเพลา พระหัตถ์ซ้ายวางอยู่ที่พระขงฆ์ (พระหัตถ์อยู่ในท่าตรงข้ามกับปางมารวิชัย) มีพระพุทธรูปหินทรายขนาดเล็กสูง 7 นิ้ว ลักษณะเดียวกันอยู่ข้างหน้า 1 องค์ ใกล้กันมีพระพุทธรูปอีก 7 องค์ จำหลักรอบเสาหินทราย ประทับนั่งเรียงแถวปางสมาธิ 5 องค์ ปรากฏเดียวกับพระเจ้าองค์ตื้อ 2 องค์ พระพุทธรูปเหล่านี้มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 18-19

4. ใบเสมาสมัยทวารวดี วัดศรีปทุมคงคาวนาราม บ้านกุดโง้ง อำเภอมือง จังหวัดชัยภูมิ ถูกค้นพบในหมู่บ้านซึ่งเป็นชุมชน พบใบเสมามากกว่า 50 ใบ มีทั้งแบบแผ่นเรียบและส่วนหนึ่งมีการสลักภาพเล่าเรื่องอย่างงดงามและบางแผ่นมีการจารึกอักษรโบราณไว้ด้วย ปัจจุบันส่วนหนึ่งแนะนำมาจัดแสดงไว้ในอาคารที่วัด

ศรีปทุมคงคาราม เสมาหินเหล่านี้มักอยู่ล้อมรอบเนินดินนอกหมู่บ้าน มักเป็นเสมาคู่ ใช้เป็นเครื่องหมายแสดงถึงสถานที่ศักดิ์สิทธิ์มีจำนวนทั้งหมด 12 แผ่นปัจจุบันเก็บรักษาไว้ในอาคารถาวรซึ่งอยู่ในบริเวณวัดศรีปทุมคงคาราม เสมาหินในจำนวน 12 แผ่นนี้ 3 แผ่นชำรุดมากจนไม่สามารถตีความได้

5. ชุมชนเมืองโบราณหามหอก ตำบลลุ่มน้ำชี อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ เป็นเมืองเก่าสันนิษฐานว่าสร้างสมัยทวารวดีหรือสมัยกรุงศรีอยุธยา ในสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ต่อมาเมืองได้ร้างไป จะด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ มีกำแพงเมืองเก่าๆ อยู่แห่งหนึ่งเป็นกำแพงดิน มีประตู 4 ด้าน มีคูน้ำ(ชาวบ้านเรียกว่าลำห้วย) ล้อมรอบ อยู่ห่างจากจังหวัดชัยภูมิประมาณ 14 กิโลเมตร ตั้งอยู่ในท้องที่บ้านไร่ ตำบลลุ่มน้ำชี อำเภอบ้านเขว้า และอยู่ห่างจากตัวอำเภอบ้านเขว้าประมาณ 9 กิโลเมตร อยู่ห่างจากหมู่บ้านไร่ 500 เมตร โบราณวัตถุที่ค้นพบในเมืองนี้มีหลายประเภท สภาพโดยรวมมีความสูงไม่สม่ำเสมอ ส่วนคูน้ำนั้นอยู่ทางด้านนอกของคันดิน มีความกว้างประมาณ 10 เมตร แนวคูน้ำ - คันดินชั้นในของชุมชนโบราณเมืองหามหอกสภาพไม่ค่อยชัดเจนเหมือนชั้นนอก แต่ยังพอสังเกตได้โดยเฉพาะคูน้ำ - คันดินชั้นในที่อยู่ทางด้านทิศใต้ คูน้ำมีความกว้างประมาณ 10 เมตร คันดินกว้างประมาณ 6 เมตร ส่วนสูงของคันดินนั้นมีความสูงน้อยมาก มองเห็นได้ว่ามีความสูงอยู่ในระดับเดียวกันกับพื้นที่ที่อยู่โดยรอบ

6. ปราสาทหินปรางค์กู๋ อำเภอมืองชัยภูมิ เป็นโบราณสถานมีแผนผังและลักษณะเหมือนกับโบราณสถานที่ได้พบหลักฐานว่าเป็นอโรคยาศาลา ที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 18 ก็คือ มืองค์ประธานอยู่ตรงกลาง 1 องค์ บรรณาลัยด้านหน้า 1 หลัง ล้อมด้วยกำแพงซึ่งมีโคปุระเฉพาะด้านหน้าทั้งหมด ก่อด้วยอิฐศิลาแลงยกเว้นกรอบประตูหน้าต่าง ทับหลัง เสาประดับล้วนเป็นหินทราย หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ทิศตะวันออกเฉียงเหนือของปรางค์มีสระน้ำ 1 สระ

7. ปราสาทหินปรางค์กู๋แดง อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ เป็นโบราณสถานครึ่งหนึ่งก่อด้วยศิลาแลงอีกครึ่งหนึ่งก่อด้วยอิฐ ลักษณะคล้ายกับปรางค์ย่อมุมครึ่งหนึ่งก่อด้วยศิลาแลงอีกครึ่งหนึ่งก่อด้วยอิฐ ลักษณะคล้ายกับปรางค์กู๋ จังหวัดศรีสะเกษ มีทับหลังที่สำคัญ 4 ชิ้น ได้แก่ ภาพพระกฤษณะฆ่าช้าง ภาพการกวนเกษียรสมุทร ภาพเทวดาภายในซุ้มเหนือหน้ากาล และภาพฤษีนั่งชันเขามือรูปสัตว์ โบราณสถานนี้ประมาณอายุจากลวดลายทับหลังราวพุทธศตวรรษที่ 16 ตรงกับศิลปะเขมรแบบบาปวน ต่อเนื่องถึงศิลปะนครวัด เป็นศาสนสถานที่สร้างขึ้นในศาสนาฮินดู

8. ปราสาทบ้านแท่นวัดปรางค์กู๋ อำเภอบ้านแท่น จังหวัดชัยภูมิ โบราณสถานสมัยวัฒนธรรมขอมมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 ตั้งกุมารแท่นมีลักษณะเป็นปราสาทหินตามแบบอโรคยาศาลาหรือสถานพยาบาลที่โยมสร้างในสมัยพระเจ้าวรมันที่ 7 แห่งอาณาจักรขอมประกอบด้วย ปรางค์ สร้างด้วยศิลาแลง ประตูทางเข้าอยู่ด้านตะวันออกอีก 3 ด้านเป็นประตูหลอก บรรณาลัย สร้างด้วยศิลาแลง เป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กำแพงแก้วสร้างด้วยศิลาแลง มีซุ้มประตูหรือโคปุระ สระน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าผนังขอบสระกรุด้วยศิลาแลงไปจนถึงพื้น พบโบราณวัตถุจำนวนมาก ทั้งรูปสลักพระยมทรงกระบือ พระโพธิสัตว์วัชรปารมีทรงครุฑพระวัชรธร พระโกลิยคุคุไวยุทธประภาสยุคต ขึ้นส่วนพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและพระมหาไวโรจนะปางนาคปรก

9. พระธาตุกุดจอก อำเภอกษัตริย์บุรณ จังหวัดชัยภูมิ เป็นโบราณสถานประกอบด้วยเจดีย์ก่ออิฐ 2 องค์ องค์แรกมีเรือนธาตุกลวง ภายในมีพระพุทธรูปหินปูนขนาดใหญ่ และพระพุทธรูปหินทรายปางมารวิชัย องค์ที่สอง เป็นธาตุรูปสอบปลายแหลมคล้ายพระธาตุพนม ตามหลักฐานปรากฏในพงศาวดารลาวว่า ประมาณปีพุทธศักราช 1578 ก่อนที่ชนชาติขอมจะมามีอำนาจ อาณาจักรล้านช้างได้แผ่ขยายอำนาจ มาปกครองพื้นที่ภาคอีสานจนถึงเขตเมืองละโว้ (ปัจจุบัน คือ เมืองลพบุรี) ชาวอาณาจักรล้านช้างได้นำเอาวัฒนธรรมประเพณีมาเผยแพร่และประดิษฐ์ขึ้นไว้ พระธาตุกุดจอกเป็นโบราณสถานที่เก่าแก่ มีอายุประมาณ 1,200 ปี

10. ปรารงค์ดอนกู่ อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ ปรารงค์ดอนกู่มีสภาพชำรุดเสียหายมาก สาเหตุจากการพังทลายตามกาลเวลาและการลักลอบขุดหาโบราณวัตถุ แต่ทางชุมชนบ้านดอนกู่ช่วยกันอนุรักษ์รักษาโบราณสถานแห่งนี้ไว้เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชน มีการจัดงานเฉลิมฉลองและสักการะในวันสำคัญต่างๆ อย่างไรก็ตาม ยังไม่มีป้ายบรรยายให้ข้อมูลความรู้เกี่ยวกับประวัติและความสำคัญของหลักฐานทางโบราณคดีในพื้นที่

2. การพัฒนาและส่งเสริมการอนุรักษ์แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม จังหวัดชัยภูมิในยุคทวารวดี และยุคขอม

การพัฒนาเมืองโบราณชัยภูมิในยุคทวารวดีและยุคขอม ซึ่งตั้งอยู่ในชุมชน หรือ หมู่บ้าน การพัฒนาจึงอยู่ในรูปแบบของการมีส่วนร่วม ซึ่งแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ คือ 1) การมีส่วนร่วมที่เป็นกระบวนการของการพัฒนาโดยประชาชน และ 2) การมีส่วนร่วมที่เป็นกระบวนการของการพัฒนาโดยหน่วยงานของภาครัฐ อันประกอบไปด้วย องค์การบริหารส่วนตำบล เทศบาลตำบล และอำเภอ คณะผู้วิจัยได้สรุปแนวทางการพัฒนาและส่งเสริมการอนุรักษ์แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรมดังนี้ 1) บทบาทของวัด ชุมชน และหน่วยงานราชการในการอนุรักษ์แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรมในจังหวัดชัยภูมิ ในจังหวัดชัยภูมิ ในด้านการดูแลรักษาโบราณสถาน โบราณวัตถุพระสงฆ์ในอดีต วัดและชุมชนได้ทำหน้าที่ ได้อย่างดีเยี่ยมปัจจุบันพระสงฆ์จะเป็นกำลังหลักในการดูแลรักษาแหล่งโบราณสถาน โบราณวัตถุไว้ หน่วยงานราชการที่อยู่ใกล้กับวัด หรือเป็นผู้ที่มีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ ทำนุบำรุงแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรมนั้นจะต้องหามาตรการร่วมกับเจ้าอาวาสวัด เพื่อสร้างความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับประชาชนในท้องถิ่น 2) บุคคลหรือหน่วยงานที่มีส่วนผลักดันให้แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรมในจังหวัดชัยภูมิ เป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลาย เมืองโบราณชัยภูมิได้รับการดูแลจากกรมศิลปากรที่ 10 นครราชสีมา กรมศิลปากรเข้ามาลงทะเบียนโบราณวัตถุ และขึ้นทะเบียนเป็นเมืองโบราณ เอววัตถุโบราณนั้นไปจัดเก็บไว้ที่กรมศิลปากรที่ 10 แต่สถานที่ตั้งกลายเป็นที่รกร้าง ไม่มีคนดูแล ประชาชนเข้าไปจับจองเป็นที่ทำกิน ทำให้ไม่สามารถพัฒนาพื้นที่รอบ ๆ ให้เจริญขึ้น หน่วยงานทางภาครัฐและเอกชนภายในจังหวัดชัยภูมิควรเข้ามามีส่วนเป็นแกนนำในการให้ความรู้ และเป็นหลักในการผลักดันให้เกิดการทำนุบำรุงแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรมของจังหวัดชัยภูมิ เพื่อให้มีความพร้อมในการให้บริการด้านวิชาการ หรือการท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของจังหวัดชัยภูมิ

สิ่งที่ควรพัฒนาแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรมในจังหวัดชัยภูมิ ในจังหวัดชัยภูมิ 1) จัดการภูมิทัศน์ในพื้นที่โบราณสถานและชุมชนโบราณ จัดสรรงบประมาณเพื่อบูรณะซ่อมแซม สร้างที่จัดเก็บ และมีผู้ดูแลรักษาอย่างจริงจัง หน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องเข้ามามีบทบาท ให้ความรู้แก่ชุมชนในการดูแลรักษา หรือหน่วยงานต่าง ๆ เข้ามาวางมาตรการในการดูแลรักษา เพื่อให้โบราณสถาน โบราณวัตถุเหล่านี้ยังคงอยู่ 2) พัฒนาการประชาสัมพันธ์เมืองโบราณชัยภูมิให้เป็นที่ยอมรับ ประชาสัมพันธ์เมืองโบราณให้เป็นที่ยอมรับของคนทั่วไปได้นั้นต้องอาศัย การประชาสัมพันธ์ จัดทำป้ายบอกทาง ซึ่งปัจจุบันก็ได้ดำเนินการอยู่บ้าง แต่ไม่ได้ให้ความสำคัญมากนัก อาจเนื่องมาจากการไม่ได้รับการสนใจจากจังหวัด เพื่อยกระดับเมืองโบราณเหล่านี้ให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม ระดับจังหวัด อีกอย่างต้องมีแผนที่ท่องเที่ยวเมืองโบราณ จัดทำชุมประตู หรือธรรมจักรขนาดใหญ่ แสดงเขตเมืองโบราณ รวมไปถึงการสร้างเว็บไซต์ของเมืองโบราณชัยภูมิที่รวมแหล่งข้อมูลด้านต่าง ๆ

3. การเชื่อมโยงแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม ยุคทวารวดี ยุคขอม จนถึงยุคปัจจุบันในจังหวัดชัยภูมิ

การเชื่อมโยงแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม ยุคทวารวดีและขอมซึ่งเป็นโบราณสถาน การพัฒนาต่อเนื่องทั้งสองยุค คณะผู้วิจัยได้ทำการศึกษา และแยกประเด็นการศึกษาความเชื่อมโยงออกเป็น 3 ประเด็น ได้แก่ 1) การเชื่อมโยงด้านประวัติศาสตร์ 2) การเชื่อมโยงด้านศาสนา และ 3) การเชื่อมโยงด้านวัฒนธรรม ซึ่งคณะผู้วิจัยจะสรุปการเชื่อมโยงแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรมในแต่ละยุคทีละประเด็น ดังต่อไปนี้

1) การเชื่อมโยงด้านประวัติศาสตร์ พบว่า การเชื่อมโยงข้อมูลด้านประวัติศาสตร์ ของเมืองโบราณจังหวัดชัยภูมิสามารถเชื่อมโยงได้เป็น 3 กลุ่ม คือ 1) การเชื่อมโยงด้านอายุสมัย 2) การเชื่อมโยงด้านประเภทการใช้งานของแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์และ 3) การเชื่อมโยงแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์กับแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง ซึ่งข้อมูลทั้งหมดจะถูกเก็บและเรียบเรียงออกมาในรูปแบบของเอกสาร เพื่อใช้ในการเผยแพร่ทางวิชาการและเชื่อมโยงความรู้ทางวิชาการอันจะทำให้เกิดความเข้าใจในประวัติศาสตร์และโบราณคดีของพื้นที่นั้นๆ ในจังหวัดชัยภูมิได้ชัดเจนยิ่งขึ้นและจะทำให้แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์เหล่านี้มีความน่าสนใจมากขึ้นอีกทั้งยังสามารถนำไปพัฒนาเพื่อทำเป็นเส้นทางการท่องเที่ยว การเรียนรู้ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองโบราณจังหวัดชัยภูมิที่โดดเด่นได้อีกด้วย

2) การเชื่อมโยงด้านศาสนา พบว่า เมืองโบราณชัยภูมิมีวัฒนธรรมทางศาสนาหรือการถ่ายทอดวัฒนธรรมทางด้านศาสนาออกมาในรูปแบบของ “สถาปัตยกรรม” การสื่อสารทางศาสนาจึงถูกนำเสนอออกมาในรูปแบบของพระพุทธรูปปางต่าง ๆ พระพุทธรูปในวัฒนธรรมทวารวดีได้รับแบบอย่างมาจากศิลปะอินเดียแบบอมราวดี คุปตะ หลังคุปตะ ปาละ ช่างได้ปรับเปลี่ยนต้นแบบเหล่านั้นให้กลายเป็นเอกลักษณ์ของตนเองที่ไม่เหมือนใคร เช่น พระพุทธรูปประทับยืนตรงครองจีวรห่มคลุม พระหัตถ์ทั้งสองยกขึ้นระดับพระอุระ ทำปางแสดงธรรม ซึ่ง มีการค้นพบในพื้นที่ที่ระบุว่าเป็นเมืองโบราณในจังหวัดชัยภูมิ ได้มีการพบทั้งโบราณสถาน โบราณวัตถุ จึงทำให้สันนิษฐานได้ว่าพระพุทธรูปศาสนาเข้ามาในประเทศไทยราวพุทธศตวรรษที่ 8 จากการค้นพบตัวอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤตของชาวอินเดีย ยังมี หลักเสมา ที่เป็นการถ่ายทอดเรื่องราวในพระพุทธรูปศาสนาของสมัยทวารวดีและขอม ซึ่ง เสมา หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “เสมาศิลา” คนในท้องถิ่นอีสานเรียกว่า “หินตั้ง” ทำขึ้นจากศิลาทรายซึ่งเป็นวัสดุหินหาง่ายในท้องถิ่น เมื่อสกัดออกมาจากลานหินก็นำมาโกลนและแกะสลักให้ได้ขนาดรูปแบบและมีวดลายที่ต้องการซึ่งอาจเล็กหรือสูงถึงกว่า 2 เมตรก็มีส่วนใหญ่นิยมทำเป็นแผ่นหินแบนมีลักษณะปลายแหลมคล้ายใบมีดเรียกว่าใบเสมาซึ่งใบเสมาจำนวนมากในจังหวัดชัยภูมิ ปรากฏเด่นชัดอยู่ที่ใบเสมาจากบ้านกุดโง้ง จังหวัดชัยภูมิ ซึ่งทั้งหมดได้ถูกสละกเป็นเรื่องราวของ “พุทธชาด” หรือ เป็นเรื่องราวตามพุทธประวัติและพุทธชาดก

3) การเชื่อมโยงด้านวัฒนธรรม พบว่า วัฒนธรรมของทวารวดีและขอมในจังหวัดชัยภูมิมีความเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงกันระหว่างศาสนาและวัฒนธรรมเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีที่สืบทอดกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษมีปรับเปลี่ยนกระบวนการวิธีการนำเสนอและรูปแบบเพื่อให้ทันสมัย โดยคนในสมัยปัจจุบันได้นำเอาความรู้ความสามารถวิวัฒนาการทางด้านการศึกษาเรียนรู้เข้ามาบูรณาการปรับใช้ก่อให้เกิดเป็นวัฒนธรรมประเพณีที่เผยแพร่ไปได้ทั่วโลก ยกตัวอย่างเช่นวัฒนธรรมของเมืองทวารวดี เมืองโบราณบ้านคอนสวรรค์ซึ่งจะมีขนบธรรมเนียมประเพณีในการแห่พระซึ่งก็คือพระพุทธรูปที่พบที่เรียกว่าพระใหญ่และใบเสมาต่างๆที่ถูกค้นพบได้นำมาจัดพิธีสักการบูชา เปลี่ยนผ้าแพรให้กับพระพุทธรูปพระใหญ่และมีการส่งน้ำขอพร ในประเพณีสงกรานต์ของทุกปีมีการจัดขบวน แห่ที่อลังการมีการเผยแพร่ทางอินเทอร์เน็ตไปทั่วโลก ทางหน่วยงานของรัฐบาลก็ให้ความสำคัญ โดยมอบหมายให้อยู่ในความดูแลขององค์การบริหารส่วนตำบลในแต่ละปีหน่วยงาน

ภาครัฐจะหางบประมาณเพื่อสนับสนุน และให้ความสำคัญต่อเนื่องเสมอมา จึงเกิดการรักษามรดกวัฒนธรรมนิยมวัฒนธรรมประเพณี ในวันสงกรานต์ของชาวบ้าน การเชื่อมโยงในด้านขนบธรรมเนียม ประเพณีและวัฒนธรรมของหอม ยกตัวอย่างประกอบเช่น วัดกุตยาที่มีแหล่งเรียนรู้ทางพระพุทธศาสนาได้จัดงานประเพณีเป็นประจำทุกปี เพื่อสืบสานประเพณีวัฒนธรรมอันดีงามไม่ให้สูญหาย มีกิจกรรมที่สามารถสรุปได้เป็น 2 ลักษณะ คือ กิจกรรมการทางพระพุทธศาสนา เช่น การทำบุญตักบาตร ไหว้พระสวดมนต์ การเจริญพระพุทธมนต์ การบูชาดอกไม้ธูปเทียนเพื่อสักการะปรารภคึกฤกษ์ เป็นต้นและกิจกรรมทางสังคม ซึ่งวัฒนธรรมเหล่านี้หากมีการพัฒนา และการอนุรักษ์อย่างต่อเนื่องก็จะเป็นกิจกรรมทางวัฒนธรรมที่สืบทอดไปจนรุ่นลูกหลานได้อย่างแน่นอน

อภิปรายผล

ผลการวิจัยมีประเด็นที่นำมาอภิปรายผล ดังนี้

1. แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม จังหวัดชัยภูมิในยุคทวารวดี ดังต่อไปนี้

1) แหล่งโบราณคดี เมืองโบราณบ้านคอนสวรรค์ ในเชิงประวัติศาสตร์เป็นชุมชนโบราณ มีคูน้ำ คันดินล้อมรอบ พบใบเสมา และพระพุทธรูปตามเนินดิน รอบหมู่บ้านและวัดต่าง ๆ ในเขตหมู่บ้าน พระพุทธรูปองค์หนึ่งที่พบ เป็นพระพุทธรูปประทับยืน ยังแกะสลักไม่เสร็จ ครองจีวรห่มคลุมเป็นลักษณะศิลปะทวารวดี ใบเสมาส่วนใหญ่เป็นแบบหินเรียบ ส่วนที่เป็นแบบแท่งหินมีการแกะสลักภาพบุคคล ที่แสดงเรื่องราวจากชาดกในพระพุทธศาสนา ได้แก่ มหาเวสสันดรชาดก สุวรรณสามชาดก ภูริทัตชาดก เตมียชาดก มโหสถชาดก มาตุโปสกชาดก สันนิษฐานว่า มีอายุอยู่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 14 – 16

2) เมืองโบราณบ้านแก้ง อำเภอกุฉิยวัณ จังหวัดชัยภูมิ เป็นพระธาตุที่มีลักษณะสวยงาม และสมบูรณ์ที่สุดองค์หนึ่ง ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสร้างขึ้นเมื่อใดแต่จากลักษณะทางด้านสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมที่ปรากฏ เกิดจากการผสมผสานกันระหว่างศิลปะล้านนา ล้านช้าง และอยุธยา สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 21-22 ในสมัยพระไชยเชษฐาธิราชแห่งราชอาณาจักรลาว เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า พระธาตุหนองสามหมื่น มีลักษณะเป็นเจดีย์ย่อมุมไม้สิบสอง ตั้งอยู่บนฐานเขียงรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีความสูงประมาณ 45 เมตร มีบันไดทางขึ้นทั้งสี่ด้าน เหนือฐานเขียงเป็นฐานบัวคว่ำบัวหงายรองรับองค์พระธาตุ ซึ่งมีซุ้มทั้งสี่ทิศ ประดิษฐานพระพุทธรูปปางรำพึง และปางลีลา ภายในองค์พระธาตุบรรจุพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า

3) พระพุทธรูปศิลาแกะสลักบนหน้าผาภูพระ อำเภอมะนิ จังหวัดชัยภูมิ เป็นที่รู้จักว่า ภูพระ เป็นส่วนหนึ่งของภูแลนคา สูงจากระดับน้ำทะเล 210 เมตร ลักษณะทั่วไปเป็นแท่งผาหิน ลานหินขนาดใหญ่ ที่ผนังหินภูพระจำหลักพระพุทธรูปหลายองค์ รวมทั้งหมด 9 องค์ มีองค์หนึ่งที่มีขนาดใหญ่มาก ชาวบ้านเรียก "พระเจ้าองค์ตื้อ" ประทับนั่งขัดสมาธิ หน้าตักกว้าง 5 ฟุต สูง 7 ฟุต พระหัตถ์ขวาวางอยู่ที่พระเพลลา พระหัตถ์ซ้ายวางอยู่ที่พระขงฆ์ (พระหัตถ์อยู่ในท่าตรงข้ามกับปางมารวิชัย) มีพระพุทธรูปหินทรายขนาดเล็กสูง 7 นิ้ว ลักษณะเดียวกันอยู่ข้างหน้า 1 องค์ ใกล้กันมีพระพุทธรูปอีก 7 องค์ จำหลักรอบเสาหินทราย ประทับนั่งเรียงแถวปางสมาธิ 5 องค์ ปรางค์เดียวกับพระเจ้าองค์ตื้อ 2 องค์ พระพุทธรูปเหล่านี้มีอายุราวศตวรรษที่ 18-19

4) ใบเสมาสมัยทวารวดี วัดศรีปทุมคงคาราม บ้านกุดโง้ง อำเภอมะนิ จังหวัดชัยภูมิ ถูกค้นพบในหมู่บ้านซึ่งเป็นชุมชน พบใบเสมามากกว่า 50 ใบ มีทั้งแบบแผ่นเรียบและส่วนหนึ่งมีการสลักภาพเล่าเรื่องอย่างงดงามและบางแผ่นมีการจารึกอักษรโบราณไว้ด้วย ปัจจุบันส่วนหนึ่งแนะนำมาจัดแสดงไว้ในอาคารที่วัดศรีปทุมคงคาราม เสาหินเหล่านี้มักอยู่ล้อมรอบเนินดินนอกหมู่บ้าน มักเป็นเสมาคู่ ใช้เป็นเครื่องหมายแสดงถึงสถานที่ศักดิ์สิทธิ์มีจำนวนทั้งหมด 12 แผ่นปัจจุบันเก็บรักษาไว้ในอาคารถาวรซึ่งอยู่ในบริเวณวัดศรีปทุมคงคาราม เสาหินในจำนวน 12 แผ่นนี้ 3 แผ่นชำรุดมากจนไม่สามารถตีความได้

5) ชุมชนเมืองโบราณหามหอก ตำบลลุ่มน้ำชี อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ เป็นเมืองเก่าสันนิษฐานว่าสร้างสมัยทวารวดีหรือสมัยกรุงศรีอยุธยา ในสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ต่อมาเมืองได้ร้างไป จะด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ มีกำแพงเมืองเก่าๆ อยู่แห่งหนึ่งเป็นกำแพงดิน มีประตู 4 ด้าน มีคูน้ำ(ชาวบ้านเรียกว่าลำห้วย) ล้อมรอบ อยู่ห่างจากจังหวัดชัยภูมิประมาณ 14 กิโลเมตร ตั้งอยู่ในท้องที่บ้านไร่ ตำบลลุ่มน้ำชี อำเภอบ้านเขว้า และอยู่ห่างจากตัวอำเภอบ้านเขว้าประมาณ 9 กิโลเมตร อยู่ห่างจากหมู่บ้านไร่ 500 เมตร โบราณวัตถุที่ค้นพบในเมืองนี้มีหลายประเภท สภาพโดยรวมมีความสูงไม่สม่ำเสมอ กัน ส่วนคูน้ำนั้นอยู่ทางด้านนอกของคันดิน มีความกว้างประมาณ 10 เมตร แนวคูน้ำ – คันดินชั้นในของชุมชนโบราณเมืองหามหอกสภาพไม่ค่อยชัดเจนเหมือนชั้นนอก แต่ยังพอสังเกตเห็นได้โดยเฉพาะคูน้ำ – คันดินชั้นในที่อยู่ทางด้านทิศใต้ คูน้ำมีความกว้างประมาณ 10 เมตร คันดินกว้างประมาณ 6 เมตร ส่วนสูงของคันดินนั้นมีความสูงน้อยมาก มองเห็นได้ว่ามีความสูงอยู่ในระดับเดียวกันกับพื้นที่ที่อยู่โดยรอบ

2. แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม จังหวัดชัยภูมิในยุคขอม ดังต่อไปนี้

1) ปราสาทหินปรางค์กู๋ อำเภอมืองชัยภูมิ เป็นโบราณสถานมีแผนผังและลักษณะเหมือนกับโบราณสถานที่ได้พบหลักฐานว่าเป็นอโรคยาศาล ที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 18 ก็คือ มีองค์ประธานอยู่ตรงกลาง 1 องค์ บรรณาลัยด้านหน้า 1 หลัง ล้อมด้วยกำแพงซึ่งมีโคปุระเฉพาะด้านหน้าทั้งหมด ก่อด้วยอิฐศิลาแลงยกเว้นกรอบประตูหน้าต่าง ทับหลัง เสาประดับล้วนเป็นหินทราย หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ทิศตะวันออกเฉียงเหนือของปรางค์มีสระน้ำ 1 สระ

2) ปราสาทหินปรางค์กู๋แดง อำเภอบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิ เป็นโบราณสถานครึ่งหนึ่งก่อด้วยศิลาแลงอีกครึ่งหนึ่งก่อด้วยอิฐ ลักษณะคล้ายกับปรางค์ยอุมมครึ่งหนึ่งก่อด้วยศิลาแลงอีกครึ่งหนึ่งก่อด้วยอิฐ ลักษณะคล้ายกับปรางค์กู๋ จังหวัดศรีสะเกษ มีทับหลังที่สำคัญ 4 ชิ้น ได้แก่ ภาพพระกฤษณะฆ่าช้าง ภาพการกวนเกษียรสมุทร ภาพเทวดาภายในซุ้มเหนือหน้ากาล และภาพฤษีนั่งชันเขามิรุปลัตว์ โบราณสถานนี้ประมาณอายุจากลวดลายทับหลังราวพุทธศตวรรษที่ 16 ตรงกับศิลปะเขมรแบบบาปวน ต่อเนื่องถึงศิลปะนครวัด เป็นศาสนสถานที่สร้างขึ้นในศาสนาฮินดู

3) ปราสาทบ้านแท่นวัดปรางค์กู๋ อำเภอบ้านแท่น จังหวัดชัยภูมิ โบราณสถานสมัยวัฒนธรรมขอมมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 ตั้งกุมารแท่นมีลักษณะเป็นปราสาทหินตามแบบอโรคยาศาลาหรือสถานพยาบาลที่โยมสร้างในสมัยพระเจ้าวรมันที่ 7 แห่งอาณาจักรขอมประกอบด้วย ปรางค์ สร้างด้วยศิลาแลง ประตูทางเข้าอยู่ด้านตะวันออกอีก 3 ด้านเป็นประตูหลอก บรรณาลัย สร้างด้วยศิลาแลง เป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กำแพงแก้วสร้างด้วยศิลาแลง มีซุ้มประตูหรือโคปุระ สระน้ำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าผนังขอบสระกรุด้วยศิลาแลงไปจนถึงพื้น พบโบราณวัตถุจำนวนมาก ทั้งรูปสลักพระยมทรงกระบือ พระโพธิสัตว์วัชรปราณีทรงครุฑพระวัชรธร พระโกสยคุคุไวฑูรยประภาสยุค ขึ้นส่วนพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรและพระมหาไวโรจนะปางนาคปรก

4) พระธาตุกุดจอก อำเภอกษेत्रสมบูรณ จังหวัดชัยภูมิ เป็นโบราณสถานประกอบด้วยเจดีย์ก่ออิฐ 2 องค์ องค์แรกมีเรือนธาตุกลวง ภายในมีพระพุทธรูปหินปูนขนาดใหญ่ และพระพุทธรูปหินทรายปางมารวิชัย องค์ที่สอง เป็นธาตุรูปสอบปลายแหลมคล้ายพระธาตุพนม ตามหลักฐานปรากฏในพงศาวดารลาวว่า ประมาณปีพุทธศักราช 1578 ก่อนที่ชนชาติขอมจะมามีอำนาจ อาณาจักรล้านช้างได้แผ่ขยายอำนาจ มาปกครองพื้นที่ภาคอีสานจนถึงเขตเมืองละโว้ (ปัจจุบัน คือ เมืองลพบุรี) ชาวอาณาจักรล้านช้างได้นำเอาวัฒนธรรมประเพณีมาเผยแพร่และประดิษฐ์ฐานไว้ พระธาตุกุดจอกเป็นโบราณสถานที่เก่าแก่ มีอายุประมาณ 1,200 ปี

5) ปรางค์ดอนกู๋ อำเภอมือง จังหวัดชัยภูมิ ปรางค์ดอนกู๋มีสภาพชำรุดเสียหายมาก สาเหตุจากการพังทลายตามกาลเวลาและการลักลอบขุดหาโบราณวัตถุ แต่ทางชุมชนบ้านดอนกู๋ช่วยกันอนุรักษ์รักษา โบราณสถานแห่งนี้ไว้เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชน มีการจัดงานเฉลิมฉลองและสักการะในวันสำคัญต่างๆ

อย่างไรก็ตาม ยังไม่มีป้ายบรรยายให้ข้อมูลความรู้เกี่ยวกับประวัติและความสำคัญของหลักฐานทางโบราณคดีในพื้นที่

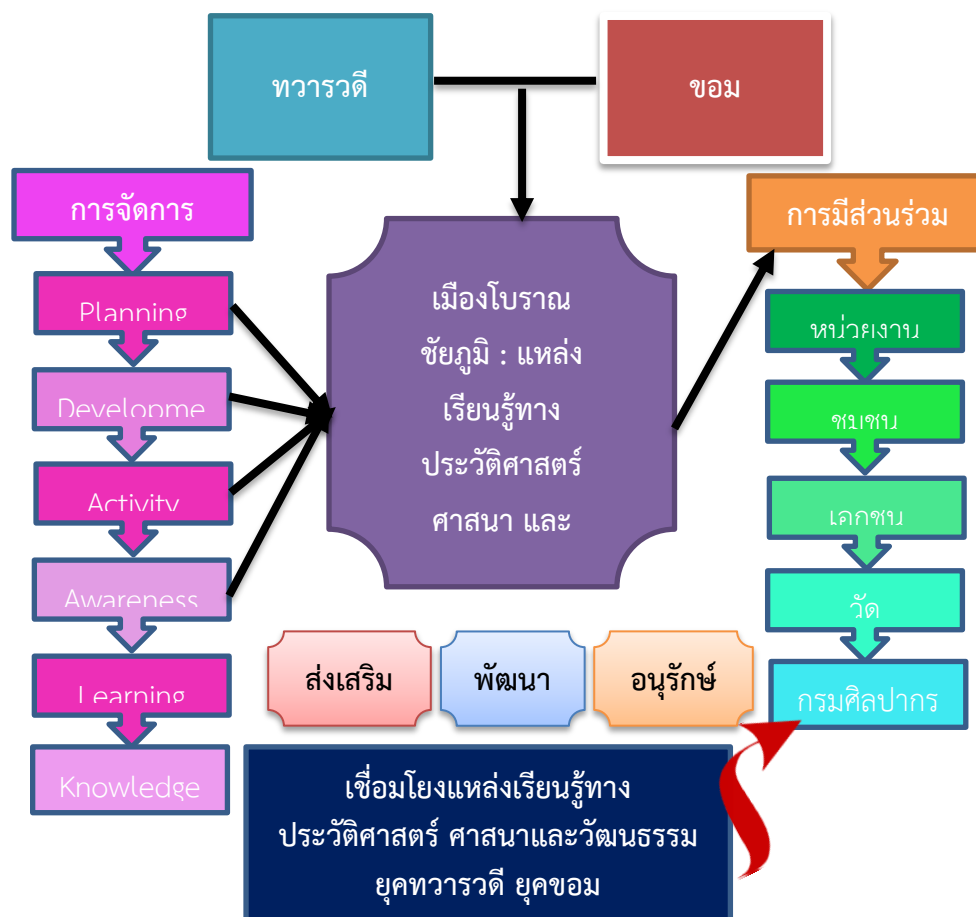
2. พัฒนาและส่งเสริมการอนุรักษ์แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม จังหวัดชัยภูมิในยุคทวารวดี และยุคขอม การพัฒนาและส่งเสริมการอนุรักษ์แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรมจังหวัดชัยภูมิในยุคทวารวดีและขอม ทั้ง 10 แห่ง จะต้องร่วมมือการพัฒนาเพื่อนำไปสู่การเป็นแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนา และวัฒนธรรมของจังหวัดชัยภูมิในยุคทวารวดีและขอม ให้มีความยั่งยืน สอดคล้องกับผลงานวิจัยของ นครินทร์ น้ำใจดี ที่ศึกษาเรื่อง “แนวทางการพัฒนาการจัดการแหล่งเรียนรู้ตรอกบ้านจัน ตำบลระแหง อำเภอเมือง จังหวัดตาก” ผลการศึกษา พบว่า 1) ควรมีการพัฒนาต่อยอดแหล่งเรียนรู้เดิมที่มีอยู่และกระจายในชุมชนให้เป็นแหล่งเรียนรู้ที่มีความยั่งยืนด้วยกระบวนการมีส่วนร่วมระหว่างชุมชนหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้องวัดและสถาบันการศึกษา 2) พัฒนากิจกรรมเพื่อกระตุ้นให้ชุมชนตื่นตัวและตระหนักถึงความสำคัญการพัฒนาบ้านให้เป็นแหล่งเรียนรู้ด้วยการประชุมจากคนในชุมชนก่อนเพื่อสร้างความเข้มแข็งและนำข้อสรุปของชุมชนไปประชุมร่วมกับหลายภาคส่วนที่เกี่ยวข้องเพื่อหาแนวทางที่เหมาะสมในการจัดกิจกรรมถนนคนเดินอีกครั้งจากที่เลิกกิจกรรมไปในช่วงปี 2553 ให้กลับมาตื่นตัวอีกครั้ง 3) การประชาสัมพันธ์ควรพัฒนาให้มีแผ่นพับแผนที่แหล่งข้อมูลในตรอกบ้านจันที่มีข้อมูลสรุปประวัติศาสตร์ของแต่บ้านแต่ละหลังที่ถูกคัดเลือกให้เป็นแหล่งเรียนรู้พร้อมทั้งมีข้อมูลพื้นฐานของเจ้าของบ้านในแต่ละหลัง 4) ชุมชนควรไปศึกษาดูงานแหล่งเรียนรู้ภายนอกที่มีลักษณะทางกายภาพมีกระบวนการจัดการภายในใกล้เคียงกับชุมชนตรอกบ้านจันเพื่อนำไปสู่การหาแนวทางพัฒนาแหล่งเรียนรู้ชุมชนในอนาคต 5) ควรมีการประเมินโครงการพัฒนาแหล่งเรียนรู้ของชุมชนในระหว่างดำเนินการดำเนินกิจกรรมเพื่อหาจุดอ่อนและจุดแข็งของโครงการและนำไปสู่การพัฒนาให้ถูกทิศทางต่อไปในอนาคตอันใกล้ (นครินทร์ น้ำใจดี, 2555)

3. การเชื่อมโยงแหล่งเรียนรู้ทางวัฒนธรรม ยุคทวารวดีและยุคขอม จนถึงยุคปัจจุบันในจังหวัดชัยภูมิ การเชื่อมโยงแหล่งเรียนรู้ทาง ประวัติศาสตร์ศาสนาและวัฒนธรรมในยุคทวารวดีและขอม จนถึงปัจจุบันในจังหวัดชัยภูมิ แบ่งการเชื่อมโยงออกเป็น 3 ด้านได้แก่ 1) ด้านประวัติศาสตร์ 2) ด้านศาสนา และ 3) ด้านวัฒนธรรม 1) การเชื่อมโยงข้อมูลด้านประวัติศาสตร์ของเมืองโบราณจังหวัดชัยภูมิสามารถเชื่อมโยงได้ออกเป็น 3 กลุ่ม คือ) การเชื่อมโยงด้านอายุสมัย 2) การเชื่อมโยงด้านประเภทการใช้งานของแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์และ 3) การเชื่อมโยงแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์กับแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง 2) การเชื่อมโยงแหล่งเรียนรู้ทางศาสนาในยุคทวารวดีและยุคขอมจนถึงปัจจุบัน ในจังหวัดชัยภูมินั้นการเชื่อมโยง มีนักวิชาการหลายท่านได้ทำการศึกษาและสรุปข้อมูลออกมาแยกประเภทของแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ศาสนาและวัฒนธรรมไว้ เมืองโบราณชัยภูมิมีวัฒนธรรมทางศาสนาหรือการถ่ายทอดวัฒนธรรมทางด้านศาสนาออกมาในรูปแบบของ “สถาปัตยกรรม” การสื่อสารทางศาสนาจึงถูกนำเสนอออกมาในรูปแบบของพระพุทธรูปปางต่าง ๆ พระพุทธรูปในวัฒนธรรมทวารวดีได้รับแบบอย่างมาจากศิลปะอินเดียแบบอมราวดี คุปตะ หลังคุปตะ ปาละ ช่างได้ปรับเปลี่ยนต้นแบบเหล่านั้นให้กลายเป็นเอกลักษณ์ของตนที่ไม่เหมือนใคร และ 3) ด้านวัฒนธรรม วัฒนธรรมของทวารวดีในจังหวัดชัยภูมิมีความเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงกันระหว่างศาสนาและวัฒนธรรมเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีที่สืบทอดกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษมีปรับเปลี่ยนกระบวนการวิธีการนำเสนอและรูปแบบเพื่อให้ทันสมัย โดยคนในสมัยปัจจุบันได้นำเอาความรู้ความสามารถวิวัฒนาการทางด้านการศึกษาเรียนรู้เข้ามาบูรณาการปรับใช้ก่อให้เกิดเป็นวัฒนธรรมประเพณีที่เผยแพร่ไปได้ทั่วโลก วัฒนธรรมของขอม ยกตัวอย่างประกอบเช่น วัดกุดยางมีแหล่งเรียนรู้ทางพระพุทธศาสนาได้จัดงานประเพณีเป็นประจำทุกปี เพื่อสืบสานประเพณีวัฒนธรรมอันดีงามไม่ให้สูญหาย มีกิจกรรมที่สามารถสรุปได้เป็น 2 ลักษณะ คือ กิจกรรมการทางพระพุทธศาสนา เช่น การทำบุญตักบาตร ไหว้

พระสวมนต์ การเจริญพระพุทธมนต์ การบูชาดอกไม้ธูปเทียนเพื่อสักการะปรารักษ์ภูแดง สอดคล้องกับการศึกษาของ เพ็ชรสวัสดิ์ กันคำ ศึกษาเรื่อง ความเชื่อมโยงของแหล่งวัฒนธรรมท้องถิ่นตามแนวเส้นทางโบราณ เชียงราย-เชียงแสน จากผลการศึกษา พบว่า แหล่งโบราณคดีทางประวัติศาสตร์ ที่มีประวัติความเป็นมาเกี่ยวข้องการประวัติศาสตร์บ้านเมืองในแต่ละยุคสมัย มีความสำคัญในฐานะที่เป็นสถานที่เรียนรู้ทางประวัติศาสตร์และการพัฒนาบ้านเมือง รวมทั้งเป็นศูนย์กลางความศรัทธาความเชื่อและวัฒนธรรมประเพณี ประเพณีที่สำคัญต่างๆ จะถูกจัดขึ้นในแต่ละเดือนตลอดปีตามปฏิทินล้านนา บางประเพณีก็เป็นที่รู้จักแพร่หลายไปทั่วโลก บางประเพณีก็ถูกปรับเปลี่ยนให้เข้ากับบริบทของพื้นที่และยุคสมัย ทำให้กลายเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น (เพ็ชรสวัสดิ์ กันคำ, 2561)

องค์ความรู้ใหม่

จากการวิจัยเรื่อง “เมืองโบราณชัยภูมิ : แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนา และวัฒนธรรม” ผู้วิจัยได้รับองค์ความรู้จากการวิจัย สามารถสรุปได้ดังต่อไปนี้

สรุป

แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม จังหวัดชัยภูมิยุคทวารวดีและยุคขอม จำนวน 10 แห่ง ดังนี้ 1) พระใหญ่ทวารวดี 2) พระธาตุหนองสามหมื่น 3) พระพุทธรูปศิลาแกะสลักบนหน้าผาภูพระ 4) ไบเสมาสมัยทวารวดี วัดศรีปทุมคงคาวนาราม บ้านกุดโง้ง 5) เมืองโบราณหามหอก 6) ปราสาทภูแดง 7) ปรารักษ์ภูบ้านแท่น 8) ปราสาทปรารักษ์ภู 9) ปรารักษ์ดอนกู่ 10) พระธาตุกุดจอก ควรมีการพัฒนาและส่งเสริมการอนุรักษ์แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม จังหวัดชัยภูมิในยุคทวารวดี และยุคขอม ซึ่ง

เป็นการจัดการแหล่งเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพที่มีอยู่อย่างหลากหลายขึ้นอยู่กับการบริหารจัดการของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง หรือหน่วยงานของรัฐที่มีส่วนรับผิดชอบเลือกนำมาใช้ให้เกิดความเหมาะสมกับแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ศาสนาและวัฒนธรรมยุคทวารวดีและยุคขอม โดยใช้วงจรคุณภาพของเดมมิ่ง (PDCA) ซึ่งเป็นรูปแบบที่มีความเหมาะสมเพราะเป็นกระบวนการจัดการที่ดำเนินการอย่างต่อเนื่องและมีการเชื่อมโยงแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม ยุคทวารวดี ยุคขอม จนถึงยุคปัจจุบันในจังหวัดชัยภูมิ ซึ่งแบ่งการเชื่อมโยงออกเป็น 3 ด้านได้แก่ 1) ด้านประวัติศาสตร์ 2) ด้านศาสนาและ 3) ด้านวัฒนธรรม 1) การเชื่อมโยงข้อมูลด้านประวัติศาสตร์ของเมืองโบราณจังหวัดชัยภูมิสามารถเชื่อมโยงได้ออกเป็น 3 กลุ่ม คือ) การเชื่อมโยงด้านอายุสมัย 2) การเชื่อมโยงด้านประเภทการใช้งานของแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์และ 3) การเชื่อมโยงแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์กับแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง

ข้อเสนอแนะ

จากการวิจัยเรื่อง “เมืองโบราณชัยภูมิ : แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและวัฒนธรรม” ผู้วิจัยได้พบประเด็นที่น่าสนใจและนำมาเป็นข้อเสนอแนะดังนี้

1. ข้อเสนอแนะจากผลการวิจัย

1) การพัฒนาและการอนุรักษ์ แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ศาสนาและวัฒนธรรมของยุคทวารวดีและยุคขอม ควรเริ่มต้นตั้งแต่ครอบครัว เพื่อสนับสนุนและส่งเสริมให้เกิดการพัฒนา แหล่งเรียนรู้เชิงประวัติศาสตร์ศาสนาและวัฒนธรรมของจังหวัดชัยภูมิและ ส่งเสริมให้ทุกคนตระหนักถึงความสำคัญของเมืองโบราณจังหวัดชัยภูมิ

2) ชุมชน ผู้นำชุมชน โดยเฉพาะผู้นำชุมชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ของเมืองโบราณแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ศาสนาและวัฒนธรรมของจังหวัดชัยภูมิจะต้องเป็นแบบอย่างที่ดีของชุมชนเพื่อ ในการพัฒนา และการอนุรักษ์แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ศาสนาและวัฒนธรรมพร้อมทั้งสนับสนุนส่งเสริมให้มีการสืบทอดและจัดกิจกรรมเกี่ยวกับวัฒนธรรมและประเพณีต่างๆที่เกี่ยวข้องกับเมืองโบราณในพื้นที่

3) หน่วยงานอื่นๆที่มีความเกี่ยวข้องกับแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ศาสนาและวัฒนธรรมทั้งภาครัฐและเอกชน ควรให้ความสำคัญและต้องตระหนักถึงความสำคัญของแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ศาสนาและวัฒนธรรมทั้งยุคทวารวดีและยุคขอม เพื่อที่จะได้เป็นผู้นำในการส่งเสริมการอนุรักษ์และการพัฒนา แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ศาสนาและวัฒนธรรมให้มีประสิทธิภาพและต่อเนื่อง และควรหางบประมาณส่งเสริมการจัดโครงการหรือกิจกรรมเพื่อถ่ายทอดวัฒนธรรมที่ดึงดูดที่เกี่ยวกับเมืองโบราณจังหวัดชัยภูมิ

2. ข้อเสนอในการทำวิจัยครั้งต่อไป

1) ควรมีการส่งเสริมให้มีการทำวิจัยเกี่ยวกับเมืองโบราณในจังหวัดชัยภูมิ แหล่งอื่นๆในพื้นที่ให้มีมิติที่แตกต่างกันให้มากขึ้น

2) ควรมีการสนับสนุนให้มีการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการจัดการ เมืองโบราณชัยภูมิ เพื่อ นำไปสู่การจัดทำเป็นแหล่งเรียนรู้ของชุมชนในมิติอื่นๆ

3) ควรสนับสนุนให้มีการจัดทำวิจัยเชิงพุทธศิลป์หรือพุทธสุนทรียศาสตร์ที่ปรากฏใน เมืองโบราณของจังหวัดชัยภูมิทั้งยุคทวารวดีและยุคขอมตลอดจนอารยธรรม ต้นน้ำชีที่เป็นอารยธรรมต้นแบบของชาวจังหวัดชัยภูมิ

เอกสารอ้างอิง

- กิตติ โล่ห์เพชรรัตน์, (2565). ขอมโบราณ. กรุงเทพมหานคร: ก้าวแรก.
- กรมศิลปากร. (2529). จารึกในประเทศไทย เล่ม 1-4. กรุงเทพมหานคร: กองหอสมุดแห่งชาติ.
- ธาดา สุทธิธรรม. (2562). มรดกสถาปัตยกรรมและผังเมืองอีสาน. นนทบุรี: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2522). ประวัติศาสตร์และโบราณคดีภาคอีสาน. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์.
- สุทธิ เหล่าฤทธิ์และคณะ. (2545). ประวัติเมืองชัยภูมิ. กรุงเทพมหานคร : ด้านสุทธาการพิมพ์.
- นครินทร์ น้ำใจดี. (2555). แนวทางการพัฒนาการจัดการแหล่งเรียนรู้ตรอกบ้านจีน ตำบลระแหง อำเภอเมือง จังหวัดตาก, ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการทรัพยากรวัฒนธรรม, บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- เพชรสวัสดิ์ กันคำ. (2561). ความเชื่อมโยงของแหล่งวัฒนธรรมท้องถิ่นตามแนวเส้นทางโบราณเชียงราย-เชียงแสน. วารสารปัญญา. 25(1).
- เอกวิทย์ ณ ถลาง. (2544). ภาพรวมภูมิปัญญาไทย. พิมพ์ครั้งที่. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์.